

УДК 811.162.3'373.7'37:115

КОНЦЕПТ “ЧАС” У ЧЕСЬКІЙ ФРАЗЕМІЦІ

Людмила ПОЛІЩАК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: lyda_pol@ukr.net
Кафедра слов'янської філології*

У статті висвітлюються особливості ядерно-периферійного структурування концепту “Час”, в основу якого покладено часові відношення та закономірності його мовної репрезентації у чеській фраземіці. Чеські фразеологічні одиниці на позначення часових відношень аналізуються за допомогою семантичного поля.

Ключові слова: концепт, час, семантична група, семантична підгрупа.

У дійсності мова відіграє активну роль, відтворюючи логічну мисленеву картину світу, вносячи в неї певні корективи, позначаючись на її розумінні. Окрім системи думок, що відображають картину світу, у свідомості виникає мовна картина світу, що супроводжує першу, але не завжди їй відповідає. Кожна мова має свою мовну картину світу, тому механізм мовного вираження не може бути єдиним для усіх мов.

Мова і культура тісно взаємопов'язані. Кожна мова невіддільна від культури, яка становить її змістовий аспект. Мова не тільки відображає сучасну культуру, фіксує її попередні стани і передає нагромаджені цінності від покоління до покоління.

Найбільш яскраво національна самобутність мови проявляється у фразеології, яка акумулює найрізноманітнішу інформацію з життя певного етносу: історичні події і персоналії, міфологічні образи, художні персонажі, спостереження за навколишнім середовищем, особливості формування та перебігу психічних процесів, витвори мистецтва, досягнення науки, рослинний і тваринний світ, географічне розташування, поведінкові стереотипи тощо.

Кожна мова має свій спосіб відтворення і відображення світу і по-своєму створює його мовну картину. Вивченням мови як пізнавального знаряддя кодування та трансформації знань займається когнітивна лінгвістика.

У сучасному мовознавстві нема єдиної думки щодо співвідношення мовної та концептуальної картин світу¹. Українська дослідниця Л.Лисиченко з цього приводу зазначає: “Питання сутності мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві – від максимального зближення мовної і концептуальної картин світу до визнання різного ступеня своєрідності відображення світу в кожній мові”².

¹ Див.: Колишанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва, 1990; Уфимцева А.А. Роль лексики в познании человеком действительности и формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва, 1988; Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск, 2004; Кубрякова Е.С. Язык и знания. Москва, 2004; Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 8-ми т. Москва, 1982: Т.2; Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва, 1999.

² Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. 2004. № 5–6. С.37.

У лінгвістиці відсутній єдиний підхід і до розуміння концепту. Одні дослідники термін “концепт” тлумачать як синонім слова “поняття”³, інші ці терміни розрізняють⁴. У ряді наукових праць як диференційний параметр трактується образність, емотивність, оцінка⁵. На нашу думку, слушним є висновок дослідниці О.Селіванової, що концепт – інформаційна різноабстрактна структура – інтегрує поняття як ядерну структуру з іншими результатами пізнавальної діяльності: уявленнями, гештальтами, асоціативно-образними, оцінно-емотивними компонентами тощо⁶. Тому в концепті як складнооформленій ментальній структурі сфокусовано результати освоєння навколишнього світу. Певна кількість концептів, що виленовуються розумом людини у структурі дійсності та складаються з різних елементів у їх взаємозв’язку, формує концептуальну картину світу (далі – ККС). Мовна картина світу становить експлікацію національно-специфічної концептуальної картини світу у її закінченому національно-специфічному оформленні засобами мови.

Світ не можна уявити поза простором і часом. Простір і час – невід’ємні атрибути об’єктивного світу. Категорія часу в різноманітних її аспектах – фізичному, філософському та мовному – тісно пов’язана з людським життям. Філософська інтерпретація часу розмежовує час як форму послідовної зміни явищ, станів матерії, що характеризує тривалість їх існування, і час, відображений у культурі, суспільстві та індивідуальній свідомості, тобто як самостійний параметр духовного життя суспільства та особистості. Ця друга форма відома як час перцептуальний, який відіграє важливу роль серед когнітивних структур і процесів, що беруть участь у сприйнятті реального світу. Реальний час відтворює об’єктивно існуючий світ. Перцептуальний час належить до сфери сприйняття реальної дійсності окремою людиною.

Отже, час відображає всезагальну властивість матеріальних процесів протікати один за одним у певній послідовності, мати тривалість, розвиватися за етапами, стадіями. Таким чином, поняття “час” охоплює дві основні риси процесів, що відбуваються з матеріальними тілами, а саме тривалість і черговість подій. Відповідно до цього розрізняємо такі часові відношення:

- на позначення протікання дії в часі, тобто ті, що характеризують часову протяжність протікання дії: довго – коротко; інтенсивність проходження дії: швидко – повільно; частотність протікання дії: часто – рідко, регулярно – нерегулярно; фазовість перебігу дії: початок – кінець, рано – пізно;
- що виражають періоди в часовій сегментації світу, тобто позначають вікові періоди у житті людини: дитинство, молодість, старість; періоди, що пов’язані з життям і діяльністю людини: бабине літо, медовий місяць тощо; послідовність подій у житті людини: минуле, теперішнє, майбутнє.

Розуміння часу є антропоцентричним, що відображається в мовній картині світу, адже мова пов’язана з реальним життям саме через перцептуальний світ, тому мовний час є відображенням часу перцептуального. Часові відношення, що

³ Див.: Новикова Н.С., Черемисина Н.В. Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира // Филологические науки. 2000. №1; Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996.

⁴ Див.: Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. Москва, 1997; Карпенко-Иванова У. Фрейм “вооруженное противостояние” в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции. Київ, 2006; Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва, 1988; Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: фреймвые сети // Мова. (Одесса). 2004. № 9.

⁵ Див.: Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов, 2000.

⁶ Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава, 2008. С.413.

виражаються мовними засобами, хоча й існують об’єктивно і незалежно від мовців, все ж безпосередньо пов’язані з учасниками і ситуацією спілкування.

Часові відношення яскраво представлені у фразеології. Так, концепт “Час” (архісема “темпоральність”) уточнюється такими аспектами: тривалість дії; інтенсивність проходження дії; частотність протікання дії; фазовість перебігу дії; вікова періодизація в житті людини; періодизація, пов’язана з життям і діяльністю людини; періодизація, що відбиває послідовність подій у житті людини, формуючи однойменні семантичні групи (далі – СГ).

Завдання даної розвідки – виявлення особливостей ядерно-периферійного структурування концепту “Час” та закономірностей його мовної репрезентації у чеській фраземіці.

Нам не відома жодна праця з цієї проблематики на матеріалі чеської мови – саме тому цей аспект обраний як об’єкт нашого дослідження. Розгляд теми передбачає залучення значної частини фразеологічного матеріалу, який потребує детального опрацювання. Фразеологічні одиниці (ФО) і текстові приклади вибрані зі “Словника чеської фразеології та ідіоматики”⁷. Самостійними не вважались ФО з варіантною формою допоміжного дієслова *být* (*je / být*), зі стилістичною (*být / být*), морфологічною та лексичною варіантністю.

Основною властивістю фразем будь-якої СГ є наявність в їхньому значенні однієї спільної семи – архісеми “темпоральність”. Найсуттєвіша ознака архісеми – це специфіка її значення, яка полягає в узагальненості та малозмістовності. Таким чином, архісема становить семантичну основу СГ і в кожному окремому випадку уточнюється диференційними семами, утворюючи таким чином семантичні підгрупи (далі СПГ) – елементи концептів ККС. Під час дослідження обраної групи фразеологічних одиниць виявилось можливим сформувати семантичне поле та диференціювати ФО у рамках семантичного поля “Час” на мікрополя. Поняття “Час” розглядається як сукупність часових відношень на позначення тривалості та черговості подій. Диференційними ознаками ФО, що входять до семантичного поля “Час”, є відображення часових відношень за різними ознаками: інтенсивність протікання дії, частотність проходження дії, фазовість протікання дії, періодизація в часовій сегментації світу, а саме вікова періодизація, періодизація, пов’язана з життям і діяльністю людини тощо. Усі ці поняття зафіксовані у рамках досліджуваного семантичного поля “Час” та віднесені до відповідних мікрополів (семантичних груп). У свою чергу, деякі мікрополя, які мають спектральний характер, тобто відображають різні аспекти якогось одного явища, розбито на фразеосемантичні підгрупи: часова протяжність (тривалість) протікання дії (довго–коротко); інтенсивність проходження дії (швидко–повільно); частотність протікання дії (часто–рідко); фазовість перебігу дії (початок–кінець, рано–пізно); вікова періодизація у житті людини (дитинство, молодість, старість); періодизація, пов’язана з життям і діяльністю людини (бабине літо, шлюбна ніч, та ін.); періодизація, що відбиває послідовність подій у житті людини (минуле, теперішнє, майбутнє).

Варто додати, що у фразеологічних значеннях деяких фразем трапляються нетипові диференційні семи, які є унікальними, бо наявні у значенні лише однієї фраземи. Вони об’єднані у СГ “Фраземи на позначення періодів, пов’язаних з життям і діяльністю людини”: період серйозних подій, обставин у житті, коли людина не повинна обтяжуватися іншими обов’язками, а лише виконувати певну націлену працю: *doba hájení (Teď tu dejte pokoj, má dobu hájení před zkouškou!)*⁸ (т.2, с.69); перша шлюб-

⁷ Čermák F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. S. I–III. Praha, 1983–1994.

на ніч: *svatební noc* (т.2, с.205); Свята ніч, ніч перед Різдом Христовим: *svatá noc* (т.2, с.205) тощо.

При аналізі семантики одиниць були виділені наступні найбільш продуктивні семантичні групи, які становлять ядро: частотність протікання дії, інтенсивність проходження дії, вікова періодизація в житті людини, послідовність подій в житті людини. З загальної кількості одиниць (595) ФО з даною семантикою налічується 493 одиниці, тобто 82,9 %.

Найбільш продуктивна семантична група “частотність протікання дії” об’єднує такі семантичні підгрупи: часто – рідко, регулярно – нерегулярно. У межах цієї СГ найбільше фразеологізмів виявлено на позначення поняття “регулярно” (92), що означає постійне, безперервне, тривале проходження дії: *od rána do noci, od slunka (východu) do slunka (západu), od tmy do tmy (V zimě se vlastně pracuje od tmy do tmy)* (т.2, с.347). Менше ФО позначає поняття “нерегулярно” (58), яке ми розглядаємо як сукупність двох складових: проходження дії у певний визначений час: *hodina duchů (Troubení ponocného oznámilo obyvatelům, že se přiblížila hodina duchů)* (т.2, с.97) і протікання дії у невизначений час: *jeden čas n. jednu dobu (Jeden čas už si spolu rozuměli, ale pak se náhle rozešli)* (т.2, с.49). Значно менше виявлено ФО на позначення поняття “часто” (29): *na setkání (Na setkání každému vypravoval, co se stalo)* (т.2, с.255); *rok co rok (Rok co rok se scházeli na Vánoce u rok)* (т.2, с.288); *dnes a denně (Když se s takovými nešvary stýká dnes a denně, není divu, že po čase otupěl)* (т.2, с.69) і “рідко” (11): *jednou dvakrát (Od maturity jsem ho jednou dvakrát viděl, ale pak už jsem se s ním nikdy nesetkal)* (т.2, с.123).

Друга за продуктивністю СГ, що означає “інтенсивність проходження дії”, репрезентована диференційними семами “швидко”, “повільно”. Вона налічує 118 ФО (19,8%), з яких 83 – на позначення поняття “швидко”: *snadno a rychle (Vydělával peníze snadno a rychle, a proto si jich nevážil)* (т.2, с.315); *o překot / přitrž (Přestaň kupovat o překot, zítra je taký den)* (т.2, с.269); *levou rukou (Bylo vidět, že se s úkolem vypořádal levou rukou)* (т.2, с.292) та 35 – на позначення поняття “повільно”: *krok co krok (Vpřed krok co krok se prodíral hustým mlázím)* (т.2, с.150); *hlemýžďí / želví rychlost / tempo (Želví rychlostí se vlekl s batohem na nádraží)* (т.2, с.294).

До третьої за продуктивністю групи входять ФО, що позначають три вікові періоди в житті людини (дитинство, молодість, старість), загальна кількість яких становить 109 одиниць (18, 3 %). У межах даної групи найбільше фразеологізмів (55) зібрано на позначення поняття “старість”: *podzim života, podvečer života, sklonek života (Z podzimem jeho života přišla i vyrovnanost)* (т.2, с.245); *mít staré / starý kosti; na stará kolena (Přece se nebudu na stará kolena ještě učit)*, найменше (13) – ФО на позначення поняття “дитинство”: *útlý věk, útlé dětství (Od útlého věku projevoval nadání k hudbě)* (т.2, с.368); *být ještě v plenkách, být ještě v peřince*; на позначення поняття “молодість” – 41 одиниця: *učednická léta. (Svá učednická léta strávil v malém venkovském divadle)* (т.2, с.162); *být/bejt v nejlepších letech / v nejlepším věku (Provdala se za muže v nejlepších letech)* (т.2, с.161); *být / bejt v rozkvětu; mladá krev; nová krev; být v rozpuku let*.

Семантична група “послідовність подій у житті людини” уточнюється такими аспектами: минуле, теперішнє, майбутнє, вона об’єднує 76 фразеологізмів (12,8 %), з яких 41 – на позначення поняття “минуле”: *od věků (Bylo tomu tak od od věků a nikdy se to nezměnilo)* (т.2, с.368); *od stvoření světa (Tehle problém tu je snad už od stvoření světa)* (т.2, с.325), поняття “теперішнє” реалізують 20 ФО: *žhavá přítomnost / současnost (Cítil se vždy součástí žhavé přítomnosti)* (т.2, с.66); *od nynějška (Sliboval si, že*

⁸ Čermák F. a kol. Slovník české frazeologie a idiomatiky. T.2. S. 69. Далі в тексті, паспортизуючи приклади, автор вказує том і сторінку цього видання.

bude od nynějška hodný) (т.2, с.207); *od teď / teďka* (*Sliboval, že se bude od teďka držet více doma*) (т.2, с.344), поняття “майбутнє” – 15: *hudba budoucnosti* (*Běžné využívání sluneční energie je dosud hudbou budoucnosti*) (т.2, с.107); *daleká budoucnost* (*To jsou všechno plány pro dalekou budoucnost*) (т.2, с.41); *slibná perspektiva* (*Mladému inženýru kyne v naší továrně slibná perspektiva*) (т.2, с.236).

У складі семантичного поля було виділено не тільки ядро семантичного поля фразеологічних одиниць на позначення часових відношень, а й периферію, яку становлять семантичні групи “фазовість протікання дії”, “часова протяжність (довгота) протікання дії”, “періоди, пов’язані з життям та діяльністю людини”.

Семантична група “фазовість протікання дії” (налічує 58 одиниць, або 9,8%) представлена наступними часовими поняттями: початок – кінець та рано – пізно. ФО на позначення поняття “початок” виявлено 19 : *první krok* (*Teprve vstup do školy pokládáme za první kroky do života*) (т.2, с.151), *první láska* (*První lásku prožila v tanečních*) (т.2, с.159), дещо більше – на позначення поняття “кінець” – 21: *v posledním tažení* (*Jde o román z prostředí rakouské monarchie v posledním tažení*) (т.2, с.343); *na sklonku života* (Напр. *Až na sklonku života se s ním smířil*) (т.2, с.306); фразеологізмів на позначення поняття “рано” – 11: *z rána* (*Z rána bývá už v srpnu chladno*) (т.2, с.284), *po ránu* (*Po ránu s ním není řeč*) (т.2, с.284), *od božího rána* (*Ve žních bývali na polích od božího rána zlobí*) (т.2, с.284), на позначення категорії “пізно” – лише 7 одиниць: *v pozdních nočních hodinách* (*Ples skončil až v pozdních nočních hodinách*) (т.2, с.97), суцільною темрявою, недостатністю світла: *egyptská tma* (*Prodíral se (tou vpravdě) egyptskou tmou vpřed jen velmi pomalu*) (т.2, с.348); *černá noc* (*Pašeráky skryla černá noc*) (т.2, с.205).

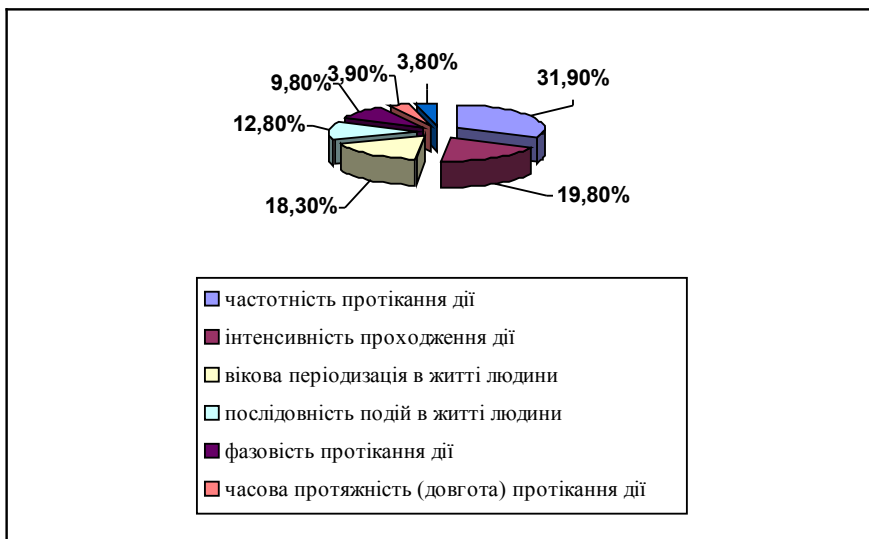
Аспект “часова протяжність (тривалість) протікання дії” представлений диференційними семами “довго” – “коротко”, він містить 23 ФО, з яких 14 на позначення поняття “довго”: *drahný čas / drahná doba* (*Drahnou dobu spolu nemluvili*) (т.2, с.49); *delší čas / dobu* (*Delší dobu jsme nedostali žádnou zprávu*) (т.2, с.49) і 9 – на позначення поняття “коротко”: *krátká chvíle* (*Za krátkou chvíli přinesl z lesa košíček hub*) (т.2, с.114); *něco málo před / po*: (*Bylo něco málo před sedmou, když jsme sedali k večeři*) (т.2, с.199).

У семантичну групу “періоди, пов’язані з життям і діяльністю людини” виокремлено 21 ФО. У фразеологічних значеннях цих фразем простежуються нетипові, унікальні диференційні семи, наявні у значенні лише однієї фраземи. Найменш продуктивними виявилися семантичні групи, які позначають 1) часову протяжність (довготу) протікання дії (3,9 %) та 2) періоди, пов’язані з життям та діяльністю людини (3,8 %).

Вираження часових відношень у чеській мові може бути висвітлене за допомогою фразеологізмів. Чеські фразеологічні одиниці на позначення часових відношень описано за допомогою семантичного поля. У межах фразеосемантичного поля “Час” виділено ядро, яке становлять найбільш продуктивні семантичні групи: частотність протікання дії, інтенсивність проходження дії, вікова періодизація в житті людини, послідовність подій в житті людини, а також периферію, яку формують СГ: фазовість протікання дії, часова протяжність (тривалість) протікання дії, періоди, пов’язані з життям та діяльністю людини (див. табл.1).

Таблиця 1

**Співвідношення ФО, які входять до семантичного поля “Час”
та семантичних груп у відсотках**

Найбільш продуктивними виявилися семантичні підгрупи з негативним значенням, тобто пов'язані з негативною стороною людського життя: старість, минуле тощо. Такий зсув у бік негативних значень пояснюється більш різкою та диференційною емоційною та мовнорозумовою реакцією людей саме на негативні явища, а також стресові, тобто різко негативні емоційні становища.

CONCEPT "TIME" IN CZECH PHRASEMICS

Lyudmyla POLISHCHAK

*The Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, e-mail: lyda_pol@ukr.net
The Slavonic Philology Department*

The article outlines the peculiarities of the core-periphery structuring of the concept "Time" in terms of temporal relations and the (typical) patterns of its verbal representation in the Czech phrasemics. Czech phraseological units which express the temporal relations is analysed with the help of semantic field.

Key words: concept, time, semantic group, semantic subgroup.

Стаття надійшла до редколегії 19.04.2010
Прийнята до друку 30.04.2010